

УДК 81'373.2-032.2:392.5(=161.2)

О. В. Яковлева,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24 / 26, м. Одеса, 65058, Україна,
тел.: (048)776-04-42,
olga_yakovleva53@mail.ru

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ЛЕКСЕМИ ВОДА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ

В статті аналізується обрядовий дискурс українського весілля. Основна увага приділяється виявленню символічних значень у лексемі ВОДА в межах весільного обряду, що пов'язані з особливостями міфологічного світосприйняття праукраїнців. Виділяється домінантне значення у полісемічній лексемі *вода*, також описуються символічні значення словосполучень: *холодна вода*; *студена вода*; *копати криницю*, *подавати воду на руки* тощо.

Ключові слова: дискурс, обрядовий дискурс, весільний обряд, міфологічне світосприйняття, символічне значення, антропоморфний, жива вода, мертва вода.

Феномен українського весільного обряду описували і вивчали етнографи, філологи, фольклористи, зокрема, Хв. Вовк, П. Чубинський, З. Доленго-Ходаковський, М. Сумцов, О. Потебня, В. Борисенко, В. Жайворонок, Н. Слухай та багато інших.

На основі комунікативної тональності в сучасній лінгвістиці виділяють **обрядовий (ритуальний)** або **народно-обрядовий** дискурс, що відкриває перед науковцями-лінгвістами нові перспективи у дослідженні мови у тісному зв'язку з традиційною культурою нашого народу.

Обрядовий дискурс, з нашої точки зору, можна розглядати, по-перше, як замкнену комунікативну ситуацію або подію, що пов'язана з конкретною порою року, наприклад, літнє сонцестояння і обряд Івана Купала в циклі календарних обрядів. Дискурс сімейних обрядів (які іноді називають обрядами переходу) пов'язаний з важливими подіями у родині: народженням нового члена, одруженням, похороном.

Всі учасники обрядового дискурсу є комунікантами, які спілкуються не тільки між собою, а й з вищими надприродними силами.

Особливістю обрядової комунікації є те, що спілкування відбувається мовою синкретичних символів, зокрема предметних, акціональних і вербальних.

З іншого боку, обрядовий дискурс можна розглядати і як зв'язний текст, який, на нашу думку, більше, ніж будь-який інший текст, занурений у закони буття далеких предків. Дослідження такого тексту потребує міждисциплінарного рівня з урахуванням даних етнології, культурології, когнітології, історії, археології та інших гуманітарних наук.

Обрядовий дискурс, зокрема, весілля як комунікативна ситуація має спільну з іншими обрядами систему синкретичних символів, серед яких ВОДА (часто в парі з вогнем) набуває різних символічних значень, пов'язаних з дуже давніми віруваннями українського народу.

Вважаємо, що кожна лексема потенційно має символічне значення, що, як правило, не фіксується у лексикографічному значенні. В обрядовому ж дискурсі комунікація відбувається не тільки між учасниками обрядових дій, а і з вищими надприродними силами, що, у свою чергу, пов'язано із сакральністю та необхідністю захищатися від негативного впливу злих духів, у яких вірили в доісторичну епоху первісні люди, що відрізнялися специфікою міфологічного світосприйняття. Предки вважали, що у навколишньому дуальному світі все є в усьому. Отже, добрим силам треба допомагати, від злих – захищатися магичними діями і символічними предметами, які в обрядовому дискурсі набували значення сакральних.

Лексеми на позначення предметів-символів в контексті обряду, як правило, є багатозначними, але їхня полісемантичність не лежить на поверхні, її треба відшукати у міфах, віруваннях, особливостях світосприйняття праукраїнців.

У міфологічній свідомості існували чіткі паралелі між космогонією (творенням, „народженням” Всесвіту або початком життя у природі) і початком людського життя. В усіх міфологіях світу при початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму – людини. Саме шлюбові Води й Вогню присвячено свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

Дош, що спадає на землю, – це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях та обрядовому дискурсі українців.

Ю. Карпенко вважав, що найдавнішим періодом або першим етапом протослов'янського язичництва був водно-рослинний етап, коли

обоженювана субстанція *води* і дерева сама по собі була *богом-подателем* без будь-якої антропоморфізації чи одухотворення [4, с. 23].

У прадавні часи життя вважалося неможливим без вогню, хліба та води. На весіллі батько молодого бажав молодятam: *Хліба й води, аби в хаті не було бід* [2, с. 85].

Одне з найдавніших символічних значень *води* в обрядовому дискурсі українського весілля є значення жіночого начала. Саме це значення вважаємо домінантою серед інших символічних значень, які ми виділили в цій лексемі, що яскраво представлено у народних текстах. Вірогідно, це символічне значення є давнішим за символічне значення вогню як чоловічої запліднюючої сили, бо пов'язано з епохою матриархату, яка змінилася патріархатом, і тоді вже чоловіче начало вважалося головним.

О. Потебня провів паралель між символічним значенням світла, води та дівочої краси. Блиск води асоціювався з веселощами і сміхом [8, с. 55]. Зважаючи на те, що „умикали” (крали) дівчат у доісторичні часи біля води, щоб одружитися з ними, шлюбні ритуали також були пов'язані з водною стихією. Молоду купали, щоб через воду надати їй здоров'я і здатність народжувати дітей.

М. Сумцов погоджується з аналогію молодої та сонця, яке купалося у морі перед сходом, щоб явитися світу оновленим і чистим на початку кожного дня. Очевидно, що цей ритуал був різновидом ініціації, підготовкою молодої дівчини до життя у стані заміжньої жінки та матері. У лемків окуналися у річку обоє наречених [10, с. 85].

У пізніші часи дівчата, як правило, зустрічалися з хлопцями біля води, де й зароджувалося кохання: *Ой у полі три криниченьки, любив козак три дівчиноньки, чорнявую, ще й білявую, третю руду препоганую* [2, с. 60]; *На річечці кладочка лежала, на кладочці панночка стояла, на всі бокі зглядала, зглядала, звідки милий виїде, виїде* [12, с. 126]; *Там дівчина воду брала та й набрала, набрала, ще й козака соколоньком та й назвала, назвала* [2, с. 65]; *Що'с ми, мила, наробила, що'с ми, мила, дала коло тої криниченьки, де ти воду брала?* [2, с. 64]. *Чи мы тобі, та Маруся, не казаль..., що не ходы та до броду рано по воду, та не слухай голубонькив де в пары гудуть, вони гудуть..., да израдять, од батенька до свекорка переманять...* [9, с. 180]; *З глибокої криниченьки студена водиці, із файної молодої файна молодиці* [9, с. 88].

Символами молодої на весіллі були також білий лебідь і біла гуска – птахи, які живуть на воді: *А ми свою білу гусоньку в воротах послідили, а ви нашу білу гуску до комори всадили* [11, с. 383].

Символіка води у значенні жіночого начала розширюється до значення жіночої долі взагалі, про що співається в обрядових піснях на українському весіллі: *У лузі калина над водою ся схилила, дівчина ся журила, где доля ся поділа? По тамтім боці моря одівалася доля...* [11, с. 496]; *Обівалася доля, стоячи над водою* [11, с. 497]; *Ой доле, каже, доле, плула 'с через море та й не могла 'с утонутти, мене поминути...* [2, с. 121].

Холодна чи студена вода має значення здорова (дівчина, жінка). Молода, яку сватали, асоціювалася саме з такою водою: Пішла Марисенька до броду по холодную воду... [11, с. 302]. На весіллі в ритуалі покривання свашки співали: *Щоб була здорова, як вода, а багата, як земля. Дай, Боже, дай! Цілуватися, милуватися од молодості до старост. – Дай, Боже, дай!* [13, с. 271]. *Бистрая вода мала значення незаміжньої дівчини, тихая – жінки: – Ой водо, водо лугова, вчорась була бистренька, а сегоденька тихенька. – Ой як же мені тихой не бити, – вокруги луги облягли. – Ой ти, Марійко, молоденька, вчорась була веселенька, а сегоденька смутненька. – Ой як же мені смутною не бити, обсіла ж мене чужиня, все Іванкова родня...* [11, с. 306].

„Вода із студеної криниці” мала символічне значення дівочої цноти. *Заручена Настя, заручена молодая. Подай, Настенько, водици із студеної криници, ... моя водица дорога – дорожча меду і вина: по місяцю вичерпана, по ясній зорі несена, бо моя водица дорога – дорожча меду і вина* [11, с. 164].

О. Потебня виділив символічне значенні у словосполученні „рублена криниченька” – заміжня жінка [8, с. 44]. Таке ж значення має і *зламана, похилена, зрубана* або *зсічена* і сосна, і калина й інші рослини. Цей же дослідник, зіставляючи лексеми *колодязь* і *відро*, зробив висновок, що відро є символічним ключем до колодязя, яким дістають воду – дівоче кохання [8, с. 45]. Народні пісні підтверджують це значення: *... Під тим дубом криниця стояла, там дівчина воду набирала. Та й впустила золоте відерце, засмутилось дівчиноньки серце. Ой хто ж теє відерце дістане, той зі мною на рушничок стане...* [2, с. 101].

Копати криницю – має символічне значення „кохати” або навіть вже „сватати” дівчину [8, с. 44]. Ілюстрацією цього є текст відомої української пісні „Розпрягайте, хлопці, коні”: *Розпрягайте, хлопці, коні, та лягайте спочивать, а я піду в сад зелений, в сад криниченьку копать. Копав, копав криниченьку у вишневому саду, чи не вийде дівчинонька рано-вранці по воду? Вийшла, вийшла дівчинонька рано-*

вранці воду брать, а за нею козаченько веде коня напувать. Просив, просив відеречко, вона йому не дала, дарував їй з руки перстень, вона його не взяла... [2, с. 98].

Вода, як і вогонь, – світла стихія, що змиває й топить усе нечисте: злих духів, хвороби, вроки тощо. Символічного значення вода набула завдяки здатності очищати, змивати, отже, й захищати. *Купатися, умиватися* мало значення набувати краси та здоров'я, а також *залицятися і кохати*.

Подавати воду, щоб умився парубок, та ще й рушник, щоб витерся, означало згоду на кохання чи вінчання: ... *Мій нелюб сидить, водиці просить. Водиці вмитись, рушничка втертись. Я ж йому не дала водиці вмитись, водиці вмитись, рушничка втертись... Мій милий сидить, водиці просить, водиці вмитись, рушничка втертись. Я ж йому дала водиці вмитись, водиці вмитись, рушничка втертись...* [7, с. 31].

Миття рук на весіллі зафіксовано в ритуалі, коли поїзд молодого вже під'їхав до хати молодої, куди першими заходили тільки дружка та піддружний, а коли вони сідали до столу, старша дружка з боку молодої поливала воду на руки дружбі. При цьому співали: *Мые дружбонько руки, поглядае на килочки: чы не высятъ рушыныкы, потерты билы ручкы; изъ Кіева привезены, шовком мережаны, золотом гаптованы, всему роду дарованы* [9, с. 165].

Символічне значення миття рук в даному ритуалі пов'язано з єднанням двох родів: поїзд молодого в сім'ї молодої сприймався як приїзд чужинців, тобто ворогів. Про це свідчать тексти пісень, які співають учасники поїзда: *Пусты, свату, перегритыся, на молоду подывытыся. Якъ не пустишиъ, самы вйдемо и Марусю соби визьме-мо. Якъ не дасте, то мы вкрадемо, через Дунай попроведемо, через Дунай, через ричечку молодую неvistочку* [9, с. 165].

Архетип **свій / чужий** був одним із домінуючих у свідомості предків. Отже, миття рук означало, що представники іншого роду вже не вороги. З іншого боку, дружба як представник молодого оцінює якості майбутньої жінки-хазяйки за тим, які рушники висять у неї в хаті на кілочку. Кожна дівчина заздалегідь готувала рушники на своє весілля, і вони мали бути білими й гарними. Мати молодої, виряджаючи дочку до свекрухи, наначала її: *<...> Годы, доненько, годы. Та держы свитлоньку, якъ у виночку, и рушыночокъ на килочку, та держы видерця вси чыстесенькы и водыци повнесенькы* [9, с. 181].

У гуцулів була традиція зливати чистою водою після весілля на руки молодому, щоб відвернути від нього чари [1, с. 38]. У такий спосіб захищали молодого чоловіка як лімінальну особу.

Не тільки умивання чи миття рук набувало символічного значення на весіллі, таке саме значення мало й обливання та купання. На такі акціональні символи вказував М. Сумцов [10, с. 84–85].

Власна назва річки – *Дунай* – у контексті обрядів набуває значення загальної назви будь-якої річки, зокрема, дівчина до весілля, доки жила у батьків, то почувала себе, як риба у воді: *Она сі гуляла, як рибка по Дунаю...* [11, с. 339].

Вода (річка, Дунай) була межею між світами: у весільному обряді це межа між своїми та чужими, куди поїде жити молода, символом якої була біла лебідь: *Крикнули лебеді, через Дунай перепливши, лебедонька озвалася: – Ще ж бо я осталася, з лебедями привіталася! Гукнули бояре, з двора виїжджаючи, а Марися обізва лася: – Ще ж бо я осталася, матусеньці одкланялася* [11, с. 342].

Молоду везли до свекрухи на весільному поїзді, і всі учасники ніби переправлялися через Дунай: *Привезли-хмо то зілле із-під гір на весілле, през Дунай ми плавили, за столом ми посадили...* [11, с. 355].

Поняття *жива / мертва* вода зафіксовано у віруваннях людей різних континентів, що яскраво ілюструють казки народів світу. Вірили в таку воду всі індоєвропейці.

С. Килимник описав характеристики *живої* води: вона неймовірно сильна, животворна, з'являється в образі весняного дощу, що пробуджує й воскрешає землю після зими; її приносить гроза, грім, вихор, птахи. Пити таку воду означало набиратися сили та здоров'я. З першим весняним дощем люди намагалися вмиватися цією водою. *Мертва* вода з'єднує частини тіла, стягує рани. Як і жива вода, мертва приходить з неба. Крім цього, дослідник схарактеризував *очисну воду, воду ревнощів, святу воду* [5, с. 128–129].

Живою вважалася вода після миття посуду на весіллі, її додавали в пійло рогатій худобі [1, с. 38]. Навпаки, вода, в якіймили посуд після поминального обіду, за народними віруваннями, була мертвою, тому її виливали на свіжу могилу, або несли туди, де ніхто не ходить і нічого не росте [3, с.192].

Молодим часто *водою переливали дорогу*: і коли вони повертали-ся з церкви, і коли везли молоду до свекрухи. Така символічна дія забезпечувала молодим щасливе життя „з чистого листа” або „з чистої

дороги”. В Одеській області навіть у кінці ХХ ст. в деяких селах дорогу переливали діти, за що отримували гроші або гостинці. Старі люди говорили, що це означало „злити все горе і невдачі” у подружньому житті.

В одному із сіл Одеської області на вінчання йшли від дому та після вінчання поверталися до дому *по ходу води* у місцевій річці Хаджидере (Хаджидер). В іншому селі після вінчання заходили у двір молодого, де всіх гостей чекали з відром, наповненим водою. Молодий кидав у відро декілька монет, а молода перевертала відро ногою. Був варіант, коли відро стояло прямо на дорозі з церкви або перед ворітьми і його перекидали молоді разом правою ногою, а вже потім заходили у двір. Дружки співали: *Ой січена калинонька, січена, а вже наша Марусенька звінчана. Червоні чобіточки на носі, що купив їй сам Іванко в дорозі. А в Одесі чобітки підбивав, своїй милій Марусеньці дарував...* [6, с. 126–127].

Значення акціонального символу *перекидання ногою відра з водою* таке саме, як і *переливати водою дорогу*, тобто очищати життєвий шлях, по якому підуть молоді у подружньому житті. Але варіант, коли молоді разом перекидають відро, пізніший за той, коли їм переливали дорогу родичі або батьки, тому що в давні часи молодим заборонялися будь-які дії, у зв’язку з тим, що вони були у стані переходу, і цей стан асоціювався з межею між життям та смертю. Червоні чобітки у нареченої, про які співали в обрядовій пісні, також є символом дороги для молодої у новому статусі жінки в сім’ї чоловіка.

Отже, вогонь і вода – дві найважливіші стихії, від яких залежало життя у прадавні часи. Пращури обожнювали воду і вогонь, їм молилися і водночас боялися розгнівати. Таке ставлення до вогню і води зумовило й розвиток різноманітних символічних значень у цих стихіях у межах сакрального обрядового дискурсу. Інтерес дослідників до вивчення трансформацій у значенні лексем *вогонь* і *вода* викликає багатющий мовний матеріал, у якому ці зміни репрезентовано, також аналізуються ознаки, які раніше не були притаманні цим об’єктам. Ми переконані, що дослідження символічних значень у контексті тісних зв’язків мови і культури є цікавим і перспективним.

Список використаної літератури

1. Артюх Л. Ф. Вогонь і вода в системі звичаєвих заборон / Л. Ф. Артюх // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 3. – С. 31–41.
2. Василечко Л. Таїна весільного обряду / Л. Василечко. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2006. – 127 с.

3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
4. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор / Ю. О. Карпенко // Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – К., 1996. – С. 22–33.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.]. Кн. 2, т. 3 : Весняний цикл ; т. 4 : Літній цикл / С. Килимник. – Факс. вид. – К. : Обереги, 1994. – 528 с.
6. Кушнір В. Г. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20–80-ті рр. ХХ ст.) / В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова. – Одеса : Гермес, 2008. – 256 с.
7. Небо України : поетична антологія / ред. та упоряд. В. Коломієць. – К. : Укр. письменник, 2001. – Кн. 1. – 479 с.
8. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / А. А. Потебня ; сост., подг. текстов, ст., коммент. А. Л. Топоркова. – Москва : Лабиринт, 2007. – 480 с.
9. Свадебные песни в Лубенском уезде Полтавской губернии / собрал В. М. [Милорадович, Василь]. // Киевская старина. – 1890. – Т. 30, № 8. – С. 129–192.
10. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : избранные труды / Н. Ф. Сумцов; сост. и подготовка текста и коммент. А. К. Байбурин. – Москва : Восточная литература, 1996. – 296 с.
11. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К. : Наук. думка, 1974. – 782 с.
12. Цехмістрок Ю. Народні пісні Волині : фонографічні записи 1936–1937 років / Ю. Цехмістрок ; джерельні матеріали та видання Богдана Столярчука ; відчитання та заг. ред. Б. Луканюка. – Львів; Рівне, 2006. – 480 с.
13. Ящуржинский Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма / Х. Ящуржинский // Киевская старина. – 1896. – Т. 55, № 10–12. – С. 234–273.

О. В. Яковлева

МНОГОЗНАЧНОСТЬ ЛЕКСЕМЫ ВОДА В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКОГО СВАДЕБНОГО ОБРЯДА

В статье анализируется обрядовый дискурс украинской традиционной свадьбы. Внимание фокусируется на многозначности символических значений лексемы ВОДА, которые проявляются в ритуалах по ходу свадебного обряда и связаны с особенностями мифологического мышления предков. Выделена доминанта в многозначной лексеме ВОДА; также рассматри-

ваются символические значения в словосочетаниях: *холодная вода, студеная вода, копать колодец, подавать воду для мытья рук* и подобных.

Ключевые слова: дискурс, обрядовый дискурс, свадебный обряд, мифологическое мышление, символическое значение, антропоморфный, живая вода, мертвая вода.

O. V. Yakovleva,

Candidate of Philology,

Associate Professor of General and Slavic Linguistics Department

Odesa I. I. Mechnikov National University,

24 / 26, Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine,

tel.: (048)776-04-42

olga_yakovleva53@mail.ru

POLYSEMY OF THE LEXEME *WATHER* IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN WEDDING CEREMONY

Summary

The aim of the research is to detect the symbolic meanings of the polysemantic word *water*, their being present in the discourse of the traditional wedding ceremony of the Ukrainians. The subject of the research is specific symbolic meanings of Water, which can be revealed within the context of the Ukrainian wedding.

In this article we use the archetypal method based on the typical peculiarities of mythological worldview of people in prehistoric period. The consciousness of our ancestors had the following characteristics: lifeless objects had anthropomorphous features, for example, water could be alive and dead. Ceremonial discourse, in particular wedding ceremony, acquired sacred meaning, object symbols acquired the same meaning. Water (like Fire) was sacred for our ancestors, it had different symbolic meanings in the context of the wedding ceremony. The dominant meaning was the meaning of feminine principle or a girl, a woman in general.

The symbol of youth, girlish beauty and health was cold water. A swan or a duck, which lived in water, also symbolized a girl or a woman. A bride after wedding went to live in the house of her husband. This passage was symbolized by a river (the Danube), which they had to cross. The actions with water before the wedding also had some symbolic meanings: to give a boy some water to drink, to wash hands or her face meant to agree to marry him, to reveal her love for him. To dig a well meant to love a girl, be ready to marry her.

The traditional symbolic action with water was (and these action are still present today) to pour water on the road for a married couple to cross it or to overturn a bucket of water, which meant happy domestic life. The revealing of symbolic meanings in the ceremonial discourse of Ukrainians is perspective and necessary.

Key words: discourse, ceremonial discourse, wedding ceremony, mythological worldview, symbolic meaning, anthropomorphous, living water, dead water.